

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

Andrej Leskovic

BLOCHOVA FILOZOFIJA UTOPIČNO ODPRTEGA SVETA

Ernst Bloch (1885–1977) v vsem svojem obsežnem filozofskem opusu utemeljuje pomen upanja in utopičnega mišljenja. Prav letos mineva petdeset let od izida zadnje, tretje knjige njegovega temeljnega in najobsežnejšega dela z naslovom *Princip upanja* (1954, 1955, 1959), ki je prava enciklopedija upanja in utopij. V njem je Bloch upanje povzdignil v vseobsegajoč princip. Čeprav današnji čas ni naklonjen utopičnim koncepcijam, kakršna je Blochova, po svetu o njegovi filozofiji še vedno poteka živahna razprava. Filozof v bogati kulturni zakladnici odkriva neizpolnjene sanje o boljšem življenju in upanje, da bodo premagani revščina, trpljenje in smrt; utopičnost išče celo v svetu samem, ki ga razume kot živ proces. Njegova filozofija, ki se ji upira vsakršna ideologizacija, zato ne more biti trajno pretekla. Bloch v *Principu upanja* ne predstavlja le socialnih, temveč tudi medicinske, tehnične, arhitekturne, geografske utopije ter utopične perspektive v umetnosti in modrosti, vsem pa je skupno anticipiranje sreče in človekovega dostojanstva. Sanjam o boljšem življenju ustreza svet, ki je odprt in ga Bloch razume kot proces. Odprtost mišljenja in sveta samega utemeljuje v prvi knjigi *Princip upanja*, in sicer v drugem delu z naslovom *Anticipirajoča zavest*, v katerem analizira pojavne oblike utopične zavesti in razlaga kategorije utopično odprtega sveta.

1. BLOCHOVA ONTOLOGIJA IN NJEN ODNOS DO FILOZOFSKE TRADICIJE

Filozofija upanja in utopije predpostavlja odprtost sveta, namen Blochove utopične ontologije je zato utemeljiti odprtost biti, ki ni

stvarnost, temveč odprti horizont stvarnosti, še-ne-bit oziroma bit-v-možnosti. Bloch stvarnost razume kot proces, ki poteka med začetnim pomanjkanjem – v vsakem trenutku ponavljajočim se *ne* – in možnim *vsem* ali končno popolno zadovoljivijo začetnega pomanjkanja. Za tendenco procesa je bistvena »aporija še-ne« v procesualni biti, ki zagotavlja realno možnost utopije in odpira prostor za *novum*, katerega »najbolj potencirana oblika«¹ je *ultimum*, končna identiteta vsega s svojim bistvom, še nepojavljena latenca procesa. *Ultimum* po Blochu stoji na *fronti* svetovnega procesa, katerega cilj, možni končni smisel sveta, je treba šele ustvariti. Bloch filozofski tradiciji zameri, da je »*ultimum* pripenjala na *primum*«,² namesto da bi ga povezala z *novumom*, in je izvor, *arché*, iskala na začetku; *arché* po Blochu ni arhaična, izvor in polna bit nista na začetku, marveč na koncu. To je glavna točka Blochove kritike tradicionalne ontologije, ki jo je po Blochovih besedah zaznamoval Platonov princip anamneze oziroma spominjanja duše na tisto, kar je nekoč spoznala v kraljestvu idej, princip, zaradi katerega je ontologija, kot pravi Bloch v svoji monografiji o Heglu *Subjekt – objekt* (1949), »bistvo od Talesa do Hegla pojmovala kot bilost«³ in zaradi katerega je zanjo ostala zaprta najpomembnejša časovna dimenzija – prihodnost.

Temelj utopije je torej v svetu samem, Bloch »utopijo razširja na kozmologijo«. Odprtost sveta je podlaga za človekovo anticipiranje in delovanje, če svet ne bi bil odprt, anticipirajoče, tj. utopično mišljenje ne bi bilo mogoče; prostora za človeka pravzaprav sploh ne

1 PU, str. 233/232. Blochova dela, na katera se v članku najpogosteje sklicujem, navajam s kraticami; pred poševnico navajam stran v hrvaškem/srbskem prevodu, za njo stran v nemškem izvirniku: PU – *Princip upanja* (*Princip nada* 1–3, Naprijed, Zagreb 1981 / *Das Prinzip Hoffnung*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni 1985); TU – *Tübingenski uvod v filozofijo* (*Tübinger Einleitung in die Philosophie*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni 1985); EM – *Experimentum mundi* (*Experimentum mundi*, Nolit, Beograd 1980 / *Experimentum Mundi*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni 1985), TFV – *Temeljna filozofska vprašanja I* (*Temeljna filozofijska pitanja I*, Veselin Masleša, Sarajevo 1978).

2 PU, str. 234/233.

3 Ernst Bloch: *Subjekt–objekt*, Naprijed, Zagreb 1975, str. 463.

4 Hanna Gekle: Pogovor, v: Ernst Bloch: *Oproštaj od utopije?*, Komunist, Beograd 1986, str. 168.

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

bi bilo, saj »biti človek pomeni: imeti utopijo«. ⁵ Človek s svojim delovanjem predpostavlja, da ima proces cilj, ki ni »daveča zaprtost« *niča*, temveč odrešujoče *vse*, ki se svetlika v latenci še odprtega procesa in kot telos privlači proces. Pomembna značilnost Blochove filozofije je, da je teleološka, vendar njeno teleološkost bistveno zaznamuje značaj telosa: ta še ni znan, kaj šele realno obstoječ, oziroma, kot specifičnost teleološke zasnove svoje filozofije glede na tradicionalno teleologijo Bloch pojasnjuje v zadnjem poglavju *Principa upanja*, »v dialektični, za *novum* odprti tendenci-latenci materialnega procesa ni *vnaprej določenega* smotra, ki bi bil končan, kakor je v stari, še posebej v mitološki, od zgoraj navzdol usmerjeni teleologiji. S staro mitologijo, ki spominja na 'božjo previdnost', pa ni diskreditiran problem prave teleologije sam, prava kategorija cilja, nato smotra, nato smisla s tem ni popolnoma izključena ali dogmatično odstranjena iz sveta«. ⁶ Teleološkost svetovnega procesa Bloch utemeljuje s trditvijo, da prav »tendenca nenehno implicira odnos do cilja; ker se napredek brez takega odnosa do cilja ne bi mogel meriti niti ne bi mogel objektivno-realno obstajati [...]. Pri tem pa resnica teleologije nikjer ni iz že obstoječih smotrov, temveč, nasprotno, iz smotrov, ki se v aktivnem procesu šele oblikujejo in iz njega vedno znova izvirajo.« ⁷ Tako kot teleološkost skuša Bloch rehabilitirati tudi pojem metafizike. Nasprotuje Engelsovemu enačenju metafizike s statičnim mišljenjem. Statično mišljenje je po Blochu mišljenje, zaprto za prihodnost in oropano posluha za utrip živega procesa, ne pa metafizika ali filozofija v celoti – v vsej kulturni zgodovini namreč Bloch odkriva neizčrpano utopično vsebino, s katero misel nekega časa presega svoj čas, kar je »realni paradoks prebivanja prihodnosti v preteklosti«. ⁸ Metafizika zanj ni protipol dialektike, predlaga vrnitev k izvirnemu pomenu tega pojma in hkrati poskuša metafiziko prevrednotiti. ⁹ Princip v Blochovi novi, imanentni metafiziki kot vedi o

5 TFV, str. 36/TU, str. 239.

6 PU, str. 1634–1635/1626.

7 Prav tam, str. 1635/1626.

8 Ernst Bloch: *Oproštaj od utopije*, str. 74.

9 Razliko med svojo in tradicionalno ontologijo Bloch pojasnjuje tudi v delu *Ateizem v krščanstvu* (1968), kjer piše, da njegova nova ontologija kot metafizika

ANDREJ LESKOVIC

zvezi tendence in latence procesa netranscendentnega transcendiranja, ki temelji na ontologiji še-ne-bit, je upanje, ki omogoča anticipiranje prihodnosti in je tako kot sam svetovni proces še negotovo in je »temeljno vprašanje«.¹⁰ Mišljenje je preseganje, trdi Bloch v predgovoru k *Principu upanja*, vendar preseganje na imanentni ravni, ki še ni našlo svojega mišljenja.¹¹ Potrebo po »presežnostni filozofiji«, tj. metafiziki, ki jo Bloch odkriva pri človeku, potrjujeta v človeku zakoreninjena upanje in utopija.

Bloch ontološko problematiko sistematično obravnava v treh delih: v svojem glavnem delu *Princip upanja*, v *Temeljnih filozofskih vprašanjih I* (1961), *Tübingenskem uvodu v filozofijo* (1963, 1964, 1970) in v svoji zadnji knjigi *Experimentum mundi* (1975). V nadaljevanju članka bom, opirajoč se zlasti na *Princip upanja*, predstavil Blochove ontološke kategorije *fronte*, *novuma*, *ultimuma*, možnosti in materije, ki so poleg kategorij *ne*, *še-ne*, *nič* in *vse* temeljne ontološke kategorije.

2. BLOCHOVE KATEGORIJE UTOPIČNO ODPRTEGA SVETA: *FRONTA, NOVUM IN ULTIMUM*

Osnovne kategorije sveta kot odprtega procesa so *fronta*, *novum* in *ultimum*. *Fronta* procesa je »vsakokrat najbolj sprednji odsek časa, v katerem živimo in delujemo«,¹² sprednji odsek zgodovine, procesualne stvarnosti, biti utopično odprte materije. Na *fronti* se odloča o

ni več »statična metafizika [...], ni nikakršna stara metafizika več; ni več, ker je njen odnos do še-ne-manifestiranega tak, da niti najmanj ne dopušča kakšnega 'ontos on' in s tem ontologije, ki bi, kot v sebi dovršeno 'zadaj' imela že vse za sabo, [...] je zgolj ontologija tistega, kar je še-ne-bit, kar je bistveno bit«.

(Ernst Bloch: *Atheismus im Christentum*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni 1985, str. 95–96. Navedeno po slovenskem prevodu: Ernst Bloch: *Tudi Prometej je mit*, Apokalipsa, št. 14–15, 1997, str. 66–67.) Očitna je seveda tudi razlika med njegovo ontologijo in sodobnimi ontološkimi konceptijami, med katerimi izstopajo ontologije Martina Heideggrea, Nicolaia Hartmanna in Györgya Lukácsa.

10 Ernst Bloch: *Filozofija traje koliko i njeni problemi*, Marksizam u svetu 4, 1977, št. 6, str. 354.

11 PU, str. 4/3.

12 TFV, str. 24.

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

prihodnosti, na njej se za boljši svet bojuje »militantni optimizem«, katerega vlogo v svetu utemeljuje Blochova filozofija upanja. S kategorijo *fronte* je povezana kategorija *novuma*. *Novum* temelji na objektivno realni možnosti; je še nerazvita prihodnost v sedanjosti, tj. prava prihodnost, ki je delno pogojena in se nanaša na možno dobro. Novo je tisto, kar se še nikoli nikjer ni zgodilo, kljub temu pa Bloch nenehno poudarja, da novo nikoli ni povsem novo, saj se je pojavilo vsaj kot sanje o svetu, bolj človeškem od dosedanjega; to stališče je podlaga njegovih kulturnozgodovinskih raziskav, v katerih v preteklih stvaritvah odkriva možno novo in neizpolnjeno prihodnost. Novo, piše Bloch v *Principu upanja*, se najprej pojavlja kot občutje, ki kroži v prvi ljubezni, kot občutje poletja, pojavlja se v predrevolucionarnem dogajanju in v religijah, to občutje pa ni v vseh obdobjih enako intenzivno: »Časi, v katerih se nič ne dogaja, so malodane izgubili občutek za *novum* [...] Toda časi [...], v katerih se je zgodovina morda za stoletja znašla na tehtnici, imajo ekstremen občutek za *novum*, z zadržanim dihom slutijo, kaj je prihodnost [...]«¹³

»Najvišji *novum*« je *ultimum*, končna identičnost vsega s svojim bistvom, eksistence z esenco, človeka z naravo. *Ultimum* je še v latenci procesa in predstavlja konec *novuma*. Kategorija *novuma* je bila v zgodovini filozofije, ki jo je po Blochu zaznamoval eleatski nauk o absolutnem mirovanju, zapostavljena, kategorija *ultimuma* je bila v njej dobro premišljena, še zlasti v judovsko-krščanski filozofiji religije, ki je, kot trdi Bloch, od Filona do Avguština *ultimum* povezovala s *primumom* in ne z *novumom* ter omego predstavljala v alfo; cilj je zato razumela kot »vrnitev že dovršenega, izgubljenega ali odtujenega prvega. Ta vrnitev prevzame predkrščansko obliko feniksa, ki se sežiga in obnavlja, prevzame Heraklitov in stoični nauk o svetovnem požaru, kjer Zevsov ogenj vzame svet nazaj vase in ga v periodičnem kroženju prav tako ponovno sprošča iz sebe [...] Krogotok je figura, ki *ultimum* pripenja na *primum*, tako da se v njem logično-metafizično zapravi.«¹⁴ Tudi Hegel je omego postavil v alfo, zasebstvo je zanj *ultimum*, v katerem je namesto neposredovane neposrednosti nasebstva dose-

¹³ PU, str. 337/335–336.

¹⁴ Prav tam, str. 233–234/233.

ANDREJ LESKOVIC

žena posredovana neposrednost in v katerem je izpolnjen *primum* nasebstva – tako je pri Heglu brez *novuma* sklenjen krog svetovnega procesa, ugotavlja Bloch že v delu *Subjekt – objekt*. Bloch ciklizmu odločno nasprotuje in piše, da je »filozofsko umestno samo antispominjanje, Antiavguštin, Antihegel, antikrog in zanikanje principa prstana [...]«. ¹⁵ Motor dialektike, ki ukinja krog, je nemir, njen cilj pa ni ponovitev, ampak nepojavljeno bistvo, »zasuk *kaj*-bistva v *da*-temelj – vdor *primum agens materiale*«, ¹⁶ oziroma, kot pove Bloch z drugimi besedami: »Omega *kam* se ne razjasni z [...] alfo *od kod*, izvorom, ampak nasprotno: ta izvor razjasni samega sebe šele v *novumu* konca«. ¹⁷ *Ultimum* procesa stoji na *fronti* procesa kot *še-ne* naturalizacije človeka in humanizacije narave oziroma kraljestva svobode, ki ni vrnitev, temveč eksodus iz *še-ne* v deželo, »ki jo svečano obljublja proces«, ¹⁸ piše Bloch v *Principu upanja*.

3. SVET ODPRTIH MOŽNOSTI

Blochova ontologija temelji na kategoriji *možnosti*, ki je pretežno ontološka kategorija. Še-ne-bit je bit v možnosti, je »realno možni *utopikum*«. ¹⁹ Možnost je ena izmed temeljnih kategorij utopično odprte stvarnosti.

Bloch razlikuje med objektivno in realno možnim. Objektivno možno je tisto, kar lahko pričakujemo na podlagi parcialnega spoznanja, realno možno pa je tisto, za kar pogoji v objektu še niso izpolnjeni. Človekovim nagonom, željam, sanjam ustreza odprtost sveta – le če je svet odprt, so želje in sanje uresničljive: »Seveda ne bi krožilo niti znotraj, če bi bilo zunanje povsem negibno.« ²⁰ Svet je

¹⁵ Prav tam, str. 234/234.

¹⁶ Prav tam, str. 235/235.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam, str. 336/335. Veliko avtorjev Blochovo koncepcijo *ultimuma* kritizira, češ da »v ultimumu militantni optimizem zamenja konec dialektike« (Boško Telebaković: *Revolucija i ultimum*, NK, Beograd 1990, str. 132) in bi torej *eshaton* pomenil konec dialektičnega procesa.

¹⁹ TFFV, str. 14/TU, str. 217.

²⁰ PU, str. 225/225.

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

proces in ne skupek postvarelih dejstev: »Dejansko je proces; je široko razvejeno posredovanje med sedanjostjo, nedovršeno preteklostjo in predvsem: možno prihodnostjo.«²¹ Vse dejansko na *fronti* procesa prehaja v možno, možno pa je po Blochu tisto, kar je parcialno pogojeno oziroma kar ni povsem determinirano. Utopična stvarnost sama je po Blochu konkretni korelat utopične fantazije, ki »vre v samem procesu stvarnosti [...], anticipacijski elementi so sestavni del stvarnosti same«.²²

Za Blocha je značilno dinamično mišljenje, njegova filozofija statičnemu mišljenju očita, da ne upošteva možnosti. V zgodovini filozofije je namreč, trdi Bloch, anamneza biti premagala filozofski eros in filozofijo odvrčala od najpomembnejše časovne dimenzije – prihodnosti. Po Blochu je zato naloga dinamičnega mišljenja odkrivati neuresničene možnosti v odprtem procesu.²³ Pomembnejše od zgolj kontemplativnega védenja, ki se nanaša na preteklost in nujnost, je po Blochu v prihodnost usmerjeno mišljenje, ki se je podalo v proces, v katerem ima najpomembnejšo vlogo človek, subjektivni dejavnik, dejavnik odločitve in akcije. Statično in anamnetično mišljenje se je, trdi Bloch, zarotilo proti možnemu, filozofija je obstoju možnega nasprotovala od Zenona in Gorgija dalje. Bloch ugotavlja, da je Diodor Kronos, najvplivnejši nasprotnik možnega, prek stoikov in neostoicizma vplival na Spinozo, ki ga Bloch imenuje Diodorja Kronosa velike metafizike. Po Spinozi je »v naravi razuma, da opazuje stvari kot nujne [...], ta nujnost je [...] nujnost večne narave Boga sama [...]«.²⁴ S stališča večnosti ni parcialno pogojenega, torej ni možnosti, Spinoza zanika celo možnost v bogu: »Bog ni mogel ustvariti stvari

21 Prav tam, str. 226/225.

22 Prav tam, str. 227/227.

23 »Identiteta bivajočega po Blochu nikakor ni dokončno izčrpana samo s tem, kar-že-je, oziroma s kategorijo dejanskosti (*enérgeia*), temveč s pomočjo spraševanja kot 'vrtajočega čudenja' tudi še s tem, kar-še-ni, namreč s kategorijo možnosti (*dýnamis*)« (Cvetka Tóth: *Anámnesis resnice in eshatologija resnice*, Živa antika 45, 1995, št. 1–2, str. 399). Na podlagi pogovora med Adornom in Blochom (v: R. Traub, H. Weiser ur.: *Gespräche mit Ernst Bloch*) C. Tóth trdi, da je »utopija odvisna od tega, kako mislimo možnost« (Cvetka Tóth: *Spontanost in avtonomnost mišljenja*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1994, str. 177).

24 Baruch de Spinoza: *Etika*, SM, Ljubljana 1988, str. 176.

na noben drugačen način in v nobenem drugačnem redu, kot jih je.«²⁵ Celo Leibniz, ki ga Bloch označuje za največjega misleca možnosti po Aristotelu, je možnost postavil samo v stvarnikov um. Po Kantu sodi možnost med čiste forme mišljenja, ki konstituirajo izkustvo, vendar Kant ne pozna objektivno-realno možnega. Na področju praktičnega uma je Kant možno izpeljal iz moralnega ideala (*Ti moreš, kajti moraš*), ki pa se mu je mogoče samo neskončno približevati, torej objektivno-realna možnost ne obstaja, ugotavlja Bloch. Hegel, mislec konkretnega uma, ki je v *Fenomenologiji duha* pisal o postajanju in delu, je že v *Logiki* možnost podredil nujnosti, kot dialektik preteklega pa je v *Enciklopediji filozofskih znanosti* možnost označil za prazno abstrakcijo in jo omejil na subjektivno mišljenje. Prelomnica v pojmovanju možnosti je po Blochu Marxova filozofija spreminjanja sveta, ki ni sklenjen in ki je razumljen kot proces, spreminjanje sveta pa je »teorija-praksa uresničljivega realno možnega na fronti sveta [...]«.²⁶ Udejanjenje realne možnosti v svetu je povezano s človekovo intervencijo v svetu, s prakso. Bloch mit o anamnezi nadomešča s prometejskim mitom, ki pomeni »potrjevanje človeka z lastnim delom, ki je kot tako proizvajanje sebe, zgodovine in prihodnosti«.²⁷ Prometejski mit je, trdi Bloch, obudil Marx z materializmom, ki vsebuje pojem dela, ki aktivira materialno bazo – človek je s svojim delom, s katerim oblikuje samega sebe, odprl svetovno zgodovino: »Kakor je čas po Marxu prostor zgodovine, tako je *modus prihodnosti* časa prostor *realne možnosti zgodovine* in vselej leži na horizontu vsakokratne tendence svetovnega dogajanja. To je teoretično-praktično: na fronti svetovnega procesa, kjer se sprejemajo odločitve, se odpirajo novi horizonti. Proces v to prihodnost pa je proces materije, ki se s posredovanjem človeka kot svojega najvišjega cveta združuje in do konca oblikuje.«²⁸ Končni cilj zgodovine, ki ga Bloch opisuje kot »naturalizacijo človeka in humanizacijo narave«, bo mogoč šele takrat, ko bo človek izstopil iz »inkognita lastne odtujitve«.

25 Prav tam, str. 221.

26 PU, str. 286/284.

27 Milan Kangrga: *Etički problem u djelu Karla Marxa. Kritika moralne svijesti*, Naprijed, Zagreb 1963, str. 233.

28 PU, str. 287/285.

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

Bloch poudarja, da sta pomembna tako subjektivni kot tudi objektivni dejavnik spremembe, potenca in potencialnost, ki se med seboj dialektično prepletata. Na koncu dela *Experimentum mundi* zapiše, da »samo objektivni dejavniki realne potencialnosti [...] ne zagotavljajo uspeha; usmerjeni so k zmožnosti, potenci subjekta, ki realizira. Realiziranje glede na to pomeni [...] vdiranje subjektivnega dejavnika v še neodločeno negotovo stanje že obstoječih pogojev, da bi ti kot objektivni dejavnik osvobodili svojo potencialnost za aktualnost delovanja.«²⁹ Subjektivni dejavnik pa je materialna dejavnost. Praksa ima odločilno vlogo v procesu sveta in je ontološka kategorija.³⁰ Od človekove intervencije v svetu – odločitve in dejavnosti – je odvisna smer procesa in njegov končni rezultat, ki je lahko končno realizirani *totum* ali definitivni *nič* oziroma »večna brezciljnost«. Človek je realna možnost vsega, kar je v zgodovini postal in kar lahko postane, trdi Bloch v *Principu upanja*, »je hkrati možnost, ki ni izčrpana, tako kot je možnost hrasta izčrpana v želodu, temveč je celota notranjih in zunanjih pogojev [...]«,³¹ ki še ni dozorela, materijo pa Bloch označuje kot »realno možnost za vse oblike sveta, ki so v njenem krilu latentne in se iz nje rojevajo«.³² Če realna možnost ne bi obstajala, bi bil svet nespremenljiv in brez prihodnosti, realna možnost »do konca obdaja odprte dialektične tendence-latence«, s katerimi je »arhirealistično« prepredeno nesklenjeno gibanje nesklenjene materije, ki je po Aristotelu, piše Bloch, nedokončana entelehija.³³ Bloch objektivno realno možnost³⁴ enači z materijo, ki

29 EM, str. 261/255.

30 Kot ugotavlja G. Cunico, zavestna praksa ni dopolnitev, marveč neizbežni sestavni del (subjektivni faktor) ontološke strukture še-ne-biti. Čeprav družbenopolitična ukinitve zatiranja in samoodtujitve ni zadnji utopični cilj [...] je človeška dejavnost, čeprav ne zadostni, pa vendar nujni pogoj za doseg bita s smislom in razlogom – prvi, ki ga vidimo, in edini, ki leži v naših rokah.« (Gerardo Cunico: *Temeljna određenja utopijske ontologije kod E. Blocha*, v: Filozofska istraživanja 5, 1985, št. 14, 3. zv., str. 431). Pojem prakse Bloch obširno obravnava v zelo znani interpretaciji Marxovih tez o Feuerbachu v *Principu upanja*.

31 PU, str. 272/271.

32 Prav tam.

33 Prav tam, str. 259/258.

34 Bloch v *Principu upanja* razlikuje med štirimi sloji možnega; objektivno realno možno je četrti sloj, prvi trije so: formalno možno, ki je zgolj miselno možno,

ANDREJ LESKOVIC

je ne pojmuje kvantitativno, mehanično: »Realna možnost ni nič drugega kot dialektična materija.«³⁵ Pri opredelitvi materije kot objektivno realne možnosti se sklicuje na stavek iz sedme knjige Aristotelove *Metafizike*: »Stvari, ki nastajajo, bodisi po naravi ali z umetnostjo, imajo neko snov, saj ima vsaka izmed njih možnost tako biti kakor tudi ne biti, ta možnost pa je snov v vsaki posamezni stvari.«³⁶ Materija je v Blochovem pojmovanju v procesu in je odprta za prihodnost in anticipacijo. Po Blochu obstaja povezava med materijo in anticipacijo: »Brez materije ni tal za realno anticipacijo, brez (realne) anticipacije ni horizonta materije.«³⁷ V objektivno realni možnosti sovpadajo »doslej najbolj oddaljeni ekstremi, prihodnost in narava, materija in anticipacija«.³⁸ Realna možnost zato po Blochu ni predmet ontologije doslej bivajočega, temveč ontologije še-ne-bivajočega. Realno možno izražajo podobe po željah (kot pojmljena možnost boljšega življenja), ideali (kot realizirana možnost popolne človečnosti) in realni simboli (ki napovedujejo možnost realizacije identitete esence in eksistence v naravi).

4. MOŽNOST, MATERIJA IN ANTICIPACIJA; MATERIJA KOT KORELAT OBJEKTIVNO REALNE MOŽNOSTI

Po Blochu ima (objektivno realno) možno dve strani, ti ustrezata dvema vidikoma materije, ki ju odkriva pri Aristotelu: *katà tò dynatón*, (bivajoče) glede na možnost oziroma tisto, kar je možno v danih pogojih, in *dynámei ón*, bivajoče v možnosti, ki je po Blochu *totum* možnosti oziroma »utopični *totum*«.³⁹ Glede na ti dve strani možnega Bloch razlikuje med dvema vrstama konkretne anticipacije, ki morata biti med seboj povezani, da pot ne bi bila ločena od cilja; prva je

stvarno objektivno možno, ki je spoznavno možno in se stopnjuje glede na poznavanje stvari, in predmetno strukturalno možno, ki se ne nanaša samo na naše poznavanje stvari, temveč tudi na predmet spoznanja.

35 PU, str. 237/237.

36 Aristoteles: *Metafizika*, prev. V. Kalan, Založba ZRC, Ljubljana 1999, VII, 7, 1032a.

37 PU, str. 275/273–274.

38 Prav tam, str. 275/273.

39 Prav tam, str. 239/238.

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

značilna za hladni tok v mišljenju (marksizmu) ali »analitično proučevanje pogojev« in se nanaša na *katà tò dynatón* oziroma na tisto, kar je mogoče v danih okoliščinah, druga pa se nanaša na *dynàmei ón*, ontološko možno, ki »vzbuja entuziazem«,⁴⁰ in je značilna za topli tok v mišljenju (marksizmu), katerega naloga je po Blochu snovati vizijo cilja. Bloch sicer nenehno poudarja, da morata biti topli in hladni tok v mišljenju med seboj povezana, kljub temu pa Blochovo mišljenje v celoti pripada toplemu toku, ki je »premišljanje tistega, kar je človeško.«⁴¹

Objektivno realna možnost izraža odprtost materije. Aristotel, čigar opredelitev materije je, kot že rečeno, podlaga za Blochovo koncepcijo odprte materije, materije ne omejuje na njeno mehanično stran oziroma na *tò eks anánkes*, ki »predstavlja upor, zaradi katerega se entelehijska oblika tendence ne more izoblikovati čista«,⁴² temveč *tñ eks anánkes* razširja s *katà tò dynatón*, tj. bivajočim glede na možnost, na materijo kot prostor pogojev oblikovanja entelehij, zato lahko po Aristotelu kipar v ugodnih pogojih oblikuje telesa, ki so lepša od fizičnih, in pesnik oblike premešča iz posamičnega (*kath'hékaston*) v splošno (*kath'hólon*), kar pa je po Blochu mogoče predvsem zato, ker Aristotelova materija ni samo *katà tò dynatón*, marveč tudi *dynámei ón* ali bivajoče-v-možnosti oziroma »krilo plodnosti, iz katerega se *na neizčrpen način* dvigujejo vse oblike sveta«.⁴³ Aristotelov pojem materije so razvijali panteistični aristoteliki, pri katerih je *dynámei ón* izgubil Aristotelov pomen nedefiniranega voska, potencialnost materije pa je postala prostor upanja; ta razvoj, ki je od Aristotela prek peripatetika Stratona, Aleksandra Afrodizijskega, Avicene, Averoesa, Avicembra, Amalrika Benskega in Davida Dinantskega ter Giordana Bruna,⁴⁴ kot piše v *Principu upanja*, segel celo do Hegla in Marxa,

40 EM, str. 149/141.

41 Anna Czajka-Krzyżanowska: *Rozmowa z Karolą Bloch*, Literatura na świecie, 7 (23), 1981, str. 83.

42 PU, str. 238/237.

43 Prav tam, str. 238/238.

44 Podlaga za razvoj aristotelizma v materialistični smeri je že pri Aristotelu: »Zveza materije, podlage, možnosti, pogoja možnosti na eni strani z udejstvovanjem, dovrševanjem, obliko, dejanskostjo na drugi strani je rešena s primatom dejanskosti v smislu udejstvovanja. Ker pa je ta primat dialektično vzpostavljen,

ANDREJ LESKOVIC

opisuje v spisu *Avicena in Aristotelova levica* (1952), vključenem v delo *Problem materializma, njegova zgodovina in substanca* (1972).⁴⁵

V *Principu upanja* Bloch materijo opredeljuje kot »korelat objektivno realne možnosti«, ⁴⁶ v predavanju *K ontologiji še-ne-bit*i, vključenem v *Temeljna filozofska vprašanja I* (1961) in drugo izdajo *Tübingenskega uvoda v filozofijo* pa k tej opredelitvi dodaja še opredelitev materije kot »substrata možnosti«. ⁴⁷

5. ODPRTA MATERIJA KOT UTOPIČNI SUBSTRAT

Bloch išče koncepcijo materije, ki bi bila odprta za prihodnost in, kot piše v *Tübingenskem uvodu v filozofijo*, »sposobna za svojo nemehanicistično renesančno dimenzijo«, ⁴⁸ zato je sestavni del njegove materialistične filozofije kritika statičnega in analitičnega pojma materije v mehaničnem materializmu in fizikalni znanosti. Materija ni mrtva klada, kakor jo je razumel mehanični materializem, Bloch opozarja na etimologijo besede *materia*, katere koren je *mater*, kar je opazil Lukrecij, ki začetek pesnitve *O naravi sveta* naslavlja na Venero in omenja »mater – hranilko vesolja«. ⁴⁹ Bloch, ki tudi sicer nasprotuje togi delitvi filozofije na materializem in idealizem, večkrat zapiše, da

je bilo možno, da je v zgodovini aristotelizma glede na vprašanje biti, bitnosti nastopil obrat v smeri materializma, kakršnega je izvedla 'aristotelska levica' (E. Bloch), ki se začneja s Stratonom [...] in vodi k modernemu materializmu.« (Valentin Kalan: *Dialektika in metafizika pri Aristotelu*, MK, Ljubljana 1981, str. 233.)

45 Ernst Bloch: *Das Materialismusproblem*, Werkausgabe, 7. knjiga, Frankfurt na Majni 1985, str. 479–546.

46 PU, str. 237/237.

47 TFV, str. 24/TU, str. 233. O dveh vrstah materije pri Blochu A. Czajka ugotavlja: »Materija kot korelat objektivno-realne možnosti [...] je rezultat dedukcije na ontološki ravni ali ravni iskanja vsega, kar je. Materija kot 'substrat možnosti' je rezultat dedukcije na ontični ravni ali ravni biti kot tega, kar je nastalo ali nastaja.« (Anna Czajka, *Człowiek znaczy nadzieja*, FEA, Varšava 1991, str. 140).

48 TFV, str. 30/TU, str. 233.

49 V slovenskem prevodu: »O Eneadov rodnica, ljudem radost in bogovom, // Venus hranilka [...]« (Titus Lucretius Carus: *De rerum natura. O naravi sveta*, prev. A. Sovrè, SM, Ljubljana 1959, str. 1).

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

lahko o duhu marsikaj izvemo od materialistov, za katere je duh problem, o materiji pa od idealistov, kajti materija zanje ni samoumevna tako kot za materialiste.⁵⁰ Materijo (tako kot dialektiko) v *Tübingenskem uvodu* označuje celo za hčer idealistične hiše in s svojimi razmišljanji o duhu in materiji dokazuje, kako plodno je v filozofiji načelo *audiat et altera pars* ter nas – kot piše Cvetka Tóth – navaja k vprašanju, ali »morda ravno idealizem ne omogoča materializma in seveda obratno«;⁵¹ Bloch je »s svojim življenjskim prispevkom materialistični tradiciji razmišljanja trajno odvzel manjvrednostni kompleks«.⁵² Bloch ugotavlja, da večina velikih filozofov ni bila materialistov prav zaradi mehanicizma v materializmu; to tezo dokazuje z delom *Problem materializma, njegova zgodovina in substanca*. Za materializem je značilno, da je učil o sreči na zemlji in osvobajal strahu pred onstranstvom ter poskušal svet razložiti iz njega samega, razsvetljenski mehanični materializem (katerega najvidnejša predstavnika sta La Mettrie in d'Holbach) je imel pomembno vlogo kritika lažne zavesti, naslednik njegovega analitičnega pojma materije pa je bil vulgarni materializem devetnajstega stoletja (Büchner, Moleschotte) in z izgubo kritične vloge se je mehanični materializem izrodil v nihilizem.

O matematični fiziki, katere začetnik je Galilei, Bloch piše, da naravo prikazuje »samo s polovico Pitagore«,⁵³ torej samo kvantitativno in ne tudi kvalitativno; mehanična kvantifikacija narave se nanaša »samo na en sektor, ne pa na celoten krog barv niti na prihodnostno vsebino narave«⁵⁴ in zato spregleda tisti vidik materije, ki ga Bloch na podlagi Aristotela, aristotelovske levice, Bruna, Boehmeja in Goetheja opredeljuje kot substrat objektivno realne možnosti, torej spregleda njeno odprtost za prihodnost in njen horizont. Bloch

50 »Glede materije se je koristno posvetovati z idealisti, saj je materija tisto, zaradi česar so v zadregi in je zato gonilni problem in ni sama po sebi razumljiva kot pri materialistih. (Nasprotno je priporočljivo poiskati napotke o duhu pri materialistih, ker je pri njih duh problem, ne pa rešitev kot pri idealistih.)« (TFV, str. 32/TU, str. 234–235).

51 Cvetka Tóth: *Duh utopije – Blochova filozofija samosrečanja*, Anthropos 27, 1995, št. 1-2, str. 168.

52 Prav tam.

53 PU, str. 204/206.

54 Prav tam, str. 205/207.

ANDREJ LESKOVIC

nadaljuje tradicijo, katere predstavnika sta Jakob Boehme in Schelling, tradicijo, ki naravo razume kot *natura naturans*. Tako razumevanje narave je »mogoče nad« pozitivističnim naravoslovjem.⁵⁵ Bloch kritizira kvantitativno naravoslovje in daje prednost kvalitativnemu pojmovanju narave, ki mu v *Predavanjih o renesančni filozofiji* (1972) pravi kar »Goethe contra Newton«.⁵⁶ Narava po Blochu ni sklenjena, tako kot v človeški zgodovini tudi v njej obstaja dialektika. V delu *Subjekt – objekt* kritizira Heglovo pojmovanje narave kot »nedolžnega in nebojevitega izhajanja«⁵⁷ in njegovo zanikanje razvoja v naravi ter možnost *novuma* v njej.⁵⁸ Piše o »realno-utopičnih šifrah«⁵⁹ v naravi, ki niso le šifre za človeka. V predavanju *K ontologiji še-ne-bit*i domneva, da ima narava svojo utopijo, govori o naravi kot figuri, katere substanca se šele oblikuje.⁶⁰ Fizika, trdi Bloch, materijo razume statično, formalizirano in kvantificirano, vendar omenja tudi energetske pristope k obravnavi materije. Mehaniko je v sodobni fiziki premagala elektromagnetika, ki materije ne pojmuje več statično; nestatična materija je »nabita s silo, stisnjena z energijo [...], atomi niso več trdna opeka, njena struktura ni več v togem evklidskem prostoru.«⁶¹ Na poti h konceptiji nemehanicistične odprte materije sta bila po Blochu pomembna dva koraka. Prvega je naredil Marx, ki je v materializem vključil Heglovo dialektiko, drugi, odločilni korak k taki konceptiji materije je po Blochu vzpostavitev loka med utopijo in materijo oziroma vključitev utopične funkcije v materijo, ki pomeni konec toge delitve na duha in materijo. Blochova materija je utopični substrat, svojo utopičnost pa dolguje možnosti v sebi; je »substrat nikoli omejenih, nikoli izčrpanih možnosti«.⁶² Materija sveta po

55 Prim. Iring Fetscher: *Uvjeti preživljavanja čovječanstva. Je li još moguće spasiti napredak*, Globus, Zagreb 1989, str. 131.

56 Ernst Bloch: *Jakob Beme*, v: Jakob Beme, *Aurora ili jutranje rumenilo na Istoku*, Arion, Zemun 1988, str. 14.

57 Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Filozofija zgodovine*, prev. J. Kastelic, Cankarjeva založba, Ljubljana 1967, str. 66.

58 Prim. *Subjekt–objekt*, str. 170 in dalje.

59 EM, str. 224.

60 TFV, str. 34.

61 TFV, str. 30/TU, str. 232.

62 Prav tam.

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

Blochu ni končana, je v procesu in je »nedovršeni in imanentni substrat, ki se kuha na dialektičnem ognju svojega procesa«,⁶³ ter je kot taka tudi sama »čista utopija«. ⁶⁴

Tako pojmovana materija je neodvisna od čisto človeške zavesti in je »opora fenomenologije in enciklopedije človeških vsebin upanja«. ⁶⁵ Materija oblikuje samo sebe, je *natura naturans*, duh je njen cvet, *materia ultima* pa je, piše Bloch, »njen realizirani svetovni temelj v latenci«, ⁶⁶ ki se še ni pojavil, in njena še nepojavljena »realnohipotetična mejna vsebina«. Materija je »povsem neodločena alternativa« med *ničem* in *vsem* in zato »potrebuje svojo najdrznejšo organsko obliko, organizacijsko obliko, človeka Prometeja, da bi srečala prihodnost, da bi aktivno postavila kretnice procesa, ki zdravilno poteka, da bi svet polila z ognjem, ki je za njeno doseženo obstajajočnostjo, z ognjem, ki ga je, nasprotno, treba prižgati«, ⁶⁷ trdi Bloch.

*

Čeprav se danes, pol stoletja po izidu zadnjega zvezka *Principa upanja* in dobra tri desetletja po avtorjevi smrti o Blochu piše manj kot pred desetletji, kar je razumljivo, saj je najnovejša doba naravnana antiutopično, to še ni dokaz o neaktualnosti te filozofije. ⁶⁸ Kako naj

⁶³ PU, str. 207/209.

⁶⁴ Prav tam. S pojmom odprte materije je Bloch, piše Arno Münster, »poskušal ustvariti materialistični fundament za teorijo 'anticipirajoče zavesti' [...] Blochu ne gre za materijo kot pojem nove 'metafizike materije', temveč za pojem materije, ki bi ustrezala 'ontologiji še-ne-bití', tj. za materialni substrat 'anticipirajoče zavesti'« (Arno Münster: *Blochov spekulativni materializem (ontologija još-ne-bitka) i pojem materije u marksističkoj filozofiji Ernsta Blocha*, Filozofska istraživanja 7, 1987, št. 21, 2. zvezek, str. 436).

⁶⁵ TFV, str. 30/TU, str. 233.

⁶⁶ Prav tam, str. 31/234.

⁶⁷ Prav tam, str. 31/234.

⁶⁸ V Sloveniji se o Blochu nikoli ni veliko pisalo. Prvi je o njem pisal Edvard Kocbek v eseju z naslovom *Ernst Bloch*, objavljenem v *Naši sodobnosti* 1962 (E. Kocbek: *Ernst Bloch*, Naša sodobnost 1962, št. 2, str. 254–263), v katerem je med drugim zapisal, da »odprtosti človekove zavesti za prihodnost še noben mislec ni dognal s tako intenzivnostjo, kakor je to storil Ernst Bloch« (nav. delo, str. 259). Na esej sta se odzvala F. Zadavec (*Ali marksizem ali idealizem*, Problemi 1962, št. 2, str. 158–161) in B. Debenjak (*Ernst Bloch. Nekaj polemičnih misli*, Problemi 1962,

bo neaktualna filozofija, ki si tako neutrudno in iskreno kot Blochova prizadeva za srečo posameznika, solidarnost v družbi in človekovo dostojanstvo, filozofija, ki utopijo, katere prvi izraz Bloch odkriva že v vsakdanjem sanjarjenju, pojmuje na nov, izviren način, kot *še-ne?* Blochova filozofija ne sme postati trajno pretekla že zato, ker »moč utopičnega mišljenja je in ostaja eden od najmočnejših virov za ohranjanje človekovega *poguma za bivanje* – in zato ne bomo nehali brati Blochovih del. Upanje in utopija sta topli tok bivanja, strah in tesnoba – ta dva tako čaščena pojma znotraj eksistencializma – pa hladni in ljudomrzni tok, uperjen proti življenju in v smeri nihilizma.«⁶⁹ Še zlasti upanje se človek, svari Bloch, nikoli ne sme odreči.⁷⁰

št. 2, str. 161–166), njunima člankoma je sledil še Kocbekov odgovor 1963 (*»Problematični« Ernst Bloch*, Naša sodobnost 1963, št. 3, str. 183–189). O Kocbekovem razumevanju Blocha glejte: C. Tóth: *Blochova čudovita pozornost na človeškost*. H Kocbekovemu pojmovanju filozofije Ernsta Blocha, revija 2000, let. 1995, št. 82/83, str. 187–179, in C. Tóth: *Čudovita pozornost na človeškost*, Slavistična revija 45, št. 1-2, 1997, str. 178–189. V 60. letih je izšla recenzija *Tübingenskega uvoda v filozofijo* A. Kirna (Teorija in praksa 4, 1967, št. 11, str. 1656–1660). Naslednji članek o Blochu je izšel 1975 (T. Mastnak: *Kdor je enkrat okušal marksistično kritiko, se mu bodo vedno gnusile vse ideološke brbljarije*, Tribuna 24, 1975, št. 21-25, 5. junij, str. 13–14). Tudi po Blochovi smrti se o njem pri nas ni veliko pisalo, izšlo je nekaj krajših zapisov, njegovi estetiki je posvečen del knjige J. Strehovca (*Oblika kot problem*, CZ, Ljubljana 1985), po 1990 pa je Blocha s številnimi študijami o njegovi filozofiji slovenski javnosti predstavila Cvetka Hedžet Tóth; Blochu je posvečen tudi del knjige C. Tóth *Med metafiziko in etiko*, Pomurska založba, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Murska Sobota 2002.

69 Cvetka Hedžet Tóth: *Drevo življenja in kristal – antika je samozadostna*, v: Poetika in simbolika prostora, Poligrafi 10, 2005, št. 38, str. 123.

70 Podobno kot z raziskovanjem Blochove misli je bilo z njenim prevajanjem: prvi slovenski prevod je izšel 1962 (Iz II. dela *Principa upanje: Kolumbus pri delti Orinoka*; »zemeljska kupola«, prev. D. Kosec, Problemi, 1962, št. 2, str. 166–169; Iz III. dela *Principa upanje: Le kdor sam hrepeni: Mignon*, prev. D. Kosec, prav tam, str. 169–171). Nekaj odlomkov iz Blochovih del je bilo prevedenih 1975 (*Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 1975, št. 7-8, str. 2–9; Tribuna 24, 1975, št. 21-25, 5. junij, str. 14). Pozneje je izšlo še nekaj krajših revialnih prevodov in dva nekoliko daljša prevoda, poglavje iz *Ateizma v krščanstvu* (Tudi *Prometej je mit*, prev. N. Vitorović, Apokalipsa 1997, št. 14-15, str. 22–69) in poglavje *Principa upanja* (*Sprememba sveta ali enajst Marxovih tez*, prev. B. Debenjak, v: Karl Marx et al.: *O spremembi sveta*, Založba Sophia, Ljubljana 2008, str. 39–90).